

शास्त्री तृतीय खण्डस्य तृते (साहित्यम्)

साहित्य दर्पणः अक्षरमः परिच्छेदः

गुणालङ्कारयोः भेद प्रदर्शन पूर्वकं
गुणस्य लक्षण विवेचनम् ।

ननु लोके गुणाः शौर्भादयोः समवायेन
हारादयः अलङ्काराः शरीरे लीभोग सम्बन्धेन सम्बद्धा
इति लोके गुणालङ्कार भेदे भवतु नाम काव्ये
पुनर्भापुर्भादिनां गुणानां उपमादीनाम् अलङ्काराणां
समवायेनैव वृत्त्या गुणालङ्कारयोर्भेदः इति न वाच्यम्
प्रवाहि लोके अङ्कितम् आप्तस्य आत्मन उत्कर्षं
हेतुवित्तं शौर्भादयोः गुणशब्द वाच्याः तथा काव्येऽपि
अङ्कितम् आप्तस्य रक्षस्य यम्यः स्वरूप विशेषा
मापुर्भादयोऽपि स्वास्य रक्ष व्यञ्जकं वाक्स्यस्य
काव्य व्यपदेशः औपाधिकानुगुण्यं भाजः इत्यर्थः ।
एवं काव्यं व्यपदेश प्रयोजकत्वे इति रक्ष यम्यत्वं
गुणत्वम् इति । रक्षत्वेन अत्र व्याप्ति कारणाय इति
अन्तरम् । अलङ्कारेण व्याप्ति कारणाय विशेष्यत्वम् ।
एतेनेदं सिद्धं यत्-रक्ष मात्र यम्यत्वम् गुणत्वम् शब्दार्थ
यम्यत्वम् अलङ्कारत्वम् इति ।

अपि च यथात्मनः यम्यः शौर्भादयः निभवा
अपरिहार्या इत्यं तथैव काव्यस्य आत्मभूते रक्षे
गुणानां विद्यन्तिः निभवा अपरिहार्या च । यम्यं
अलङ्काराणां अपरिहार्यत्वं न इति अपि सिद्धम् ।

उपेन्द्र आ
अभयम
एलोमोए साहित्य
एए ३० ई० महाकौ
पुरवेना, मुंबई

शास्त्री प्रथम खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

साहित्य दर्पणः द्वितीयः परिच्छेदः

साहित्यिकाः कुत्र शक्तिग्रहं मन्यन्ते कुत्र न
इति प्रथाशास्त्रं प्रतिपादनम्

साहित्य दर्पणस्य द्वितीयपरिच्छेदे आचार्य विश्वनाथेन
महाभाष्यकारस्य 'चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः' इति
मत्वा चतुर्विधाः शब्दाः वर्णयति । जाति शब्दाः, गुणशब्दाः,
क्रिया शब्दाः, द्रव्य शब्दाश्चेति चतुर्विधाः ।

तत्र गो पिडादिषु गोत्वादिका जातिः । गुणो विशेषा-
जान हेतुः छिद्रो वस्तुधर्मः । शुक्लादयो हि गुणाः जवादिकं
सजातीयेभ्यः कृष्ण जवादिकयो व्यावर्तयन्ति । क्रियाः
साध्य रूपाः कर्तृधर्माः फलकारणः । एषु हि अपाधिषु
अवस्थापान्नादि पूर्वोपरीभूतो व्यापार कलाप-
चाकारिशब्द-
वर्धः । द्रव्यशब्दा एक व्यक्तिवाचिनो हस्तिस्त्रित्यद्विविध्यात् ।
द्रव्य शब्दा एव चतुष्टयशब्दाः । एतेषु व्यक्तैः अपाधिषु
सङ्केतो गृह्यते न व्यक्तेः । अनन्त्य व्यभिचार दोषपानात् ।
इति हि ग्रन्थकारेण -

सङ्केतो गृह्यते जाते गुणद्रव्यक्रियासु च इति ।
ननु व्यक्तौ शक्तिग्रहे कथम् अनन्त्यं
व्यभिचारश्चेति चेत् ? अत्राह -

अपाधिषु शक्तिं स्वीकारे एकस्यां व्यक्तौ शक्ति-शक्तौ
गृहीतार्थं सर्वत्र कार्यं चलति । अमान्यं लक्षणासक्ति-
कार्येन सर्वत्र बोधस्य भवति । यदि व्यक्तौ शक्तिग्रहः
स्वीक्रियते तदाप्यप्रश्नो जातिरिति यद् - एकस्यां व्यक्तौ
सङ्केतग्रहो भवति उत स्वसर्वस्याम् ? तत्र न प्रथमः शक्ति-
दीनां व्यक्तीनां अनन्तत्वात्, अनेन व्यक्तित्वं अनन्त
शक्ति-कल्पना गौरवान् अनन्त्यं स्मृतं । एकस्यामेव
दृष्ट व्यक्तौ शक्तिग्रहे तदतिरिक्तानां गो-व्यक्तीनां मानस्य
न स्यादिति व्यभिचारः प्रदार्थोपस्थितौ शक्तिग्रहस्य कारणा-
त्वात् । न चैकस्यां व्यक्तौ शक्तिग्रहे अन्त्यासौ व्यक्तीनां शक्ति-
ग्रहं किमेव उपस्थितिरिति तत्राह - शक्तिग्रहं विना प्रदार्थोपस्थितौ
स्वीकृतार्थं कारणत्वात् कार्योसति एष व्यभिचार दोषपानात् ।
अपि यैवं गो शब्देन अश्वादीनामपि उपस्थितिः स्मृतं ।
नापि द्वितीयः - मूल-भविष्य-वर्तमानानां समस्तानां
गो-व्यक्तीनां एतस्मिन् समये उपस्थित्यभावेन शक्ति-
ग्रहासम्भवादिति दिक् ।

उपेन्द्र जी
गणेश
१५/१०/२०१० साहित्यम्
२०३२ सेठ मडाविक
बुलदेना, धुर्गो

३५ शास्त्रि द्वितीयं छाडस्य कृते (शास्त्रिणम्)

लक्षणाभिधे रसस्य बोधिके न वा ?
इति विचारम् ।

‘प्रागसन्ताप्रसादेर्नो बोधिके लक्षणाभिधे ।
किञ्च मुखार्थं वापस्य विरहादपि लक्षणा ॥’

ननु लक्षणा अभिधया वा रसादेर्वोच्यः
कुतो नेति चेत् १ न । शब्दक्यापारान् पूर्वं रसस्य सन्नेक न
स्वीक्रियते । अतो रसस्य लक्षणाभिधे न बोधिके । अभिधया
लक्षणाया च विरुधमानं वस्तुन एवं बोध्यात् । ‘गङ्गायां घोषः’
इत्यत्र गङ्गातरश्च पूर्वं सिद्धौ । अतो गङ्गापदेम् अभिधया
प्रवाहं लक्षणाया च तर्हि बोधयति । असिद्धौ वस्तुनि न
रसभोः प्रयोगः । न हि स्मिन्ना रसनात्मकं व्यापारान् भिन्नो
रसादि प्रतिपाद्यः कोऽपि पदार्थः प्रमाणं सिद्धोऽस्ति । यस्मिन्
लक्षणाभिधे बोधयैताम् ।

किञ्च मुखार्थस्य व्यापदशायामेव लक्षणायाः अवतारः ।

उक्तं उच्यते -

‘श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं वाक्यं ह्यन्यदिच्छति ।
पदार्थात्वथ वैधुर्भोस्तदाक्षिप्रेन सङ्गतिः ॥’

साक्षात् श्रुत पदानो (पदार्थानां) परस्परं अन्वय
बोधो जाते वाक्यं न किञ्चि अन्वयं उच्छति । किन्तु यदि
परस्परं अन्वयश्च वैधुर्भम् = अनुपपत्तिः भवति तदा आक्षिप्रेन =
वाचअन्वय सम्बन्धेन अर्थेन सङ्गतिः = अर्थात् अन्वयो विधीयते
किन्तु ‘शून्यं वाक्यम्’ इत्यादि एषोऽष्टाहरणे न मुखार्थं वाप्य
इति न लक्षणाया अवतारः ।

न च ‘गङ्गायां घोषः’ शीत इत्यत्र शीतवाचनत्वादिकं
प्रयोजनं लक्ष्यम् = लक्षणाया बोधम् । एवं सति गङ्गापदस्य
तरणपोडर्थो मुखः स्वीकर्तव्यो भविष्यति । स च वाधितोऽपि
भविष्यति । शीतत्व वाचनत्वादेः प्रयोजनस्य लक्ष्यत्वात् तस्यापि
प्रयोजनत्वम् । एवं शूलक्षतिकरी अनवस्था भवेत् ।

न प्रयोजन विशिष्टे तीरे लक्षणेति वाच्यम् ।
विषयं प्रयोजनयोः भुगपत् प्रतीति अननुपपत्तमात् । गीतादि
संवेदनात्तरमेव हि ज्ञानायाः अनुभवसाधस्य वा सम्भवः ।
अतो न लक्षणाभिधे रसस्य बोधके इति सिद्धम् ।

३५/५५
३०/५५
ए. ए. प्रो. शास्त्रि
ए. ए. प्रो. महाका
शुक्रसेना, पूर्णिमा